Naphta, het explosieve mengsel van mystiek en geweld

Of hoe Thomas Mann in De Toverberg de komende gewelddcultuur schetste

Naphta, mélange explosif de mystique et de violence. Ou comment Thomas Mann a esquisé la future culture de la violence dans La Montagne magique

Ludo Abicht

Édition électronique

URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7785>

DOI : 10.4000/temoigner.7785

ISSN : 2506-6390

Traduction(s) :

Naphta, mélange explosif de mystique et de violence - URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7795> [fr]

Éditeur :

Éditions du Centre d'études et de documentation Mémoire d'Auschwitz, Éditions Kimé

Édition imprimée

Date de publication : 1 octobre 2018

Pagination : 46-52

ISBN : 978-2-930953-076

ISSN : 2031-4183

Référence électronique

Ludo Abicht, «Naphta, het explosieve mengsel van mystiek en geweld», *Témoigner. Entre histoire et mémoire* [Online], 127 | 2018, Online op 10 février 2022, geraadpleegd op 14 février 2022. URL: <http://journals.openedition.org/temoigner/7785> ; DOI: <https://doi.org/10.4000/temoigner.7785>

Naphta, het explosieve mengsel van mystiek en geweld

Of hoe Thomas Mann in *De Toverberg* de komende geweldcultuur schetste

→ Ludo Abicht
(Universiteit Antwerpen)

KENNISMAKING MET HET PERSONAGE

Aan het begin van de roman wees niets erop dat de verfijnde burgerlijke cultuur en de rustige vastheid van de *belle époque* een paar jaar later grondig en voor lange tijd, dat wil zeggen tot op vandaag, zou kunnen verstoord worden. Zelfs zij die door een dodelijke longziekte werden getroffen konden in hooggelegen sanatoria, die qua architectuur, gastronomie en levensstijl eerder op luxehotels geleken, op een waardige manier hun laatste maanden en jaren slijten. We hebben het hier ten slotte over de *crème de la crème* van de Europese elite, mensen met titels, geld, diploma's, connecties en, vooral, de verzamelde kennis van zowat alles wat onze westerse beschaving sinds de Verlichting aan ideeën en schoonheid verwezenlijkt had. De jonge, intelligente en ambitieuze ingenieur Hans Castorp komt daar in contact met de gedegen Pruisische militaire traditie van zijn neef, met de modernste inzichten in de psychologie en met de edele inspanningen van zijn mentor Settembrini die met geleerde geestesgenoten over de hele (westerse) wereld aan een nieuwe encyclopedie werkt die de vroegere Franse *Encyclopédie* zal actualiseren en daarmee onze beschaving op een nog hoger peil zal tillen. Alleen is Settembrini (*settembre* – de herfstman), zoals al de VIPs in het sanatorium, in feite dodelijk ziek en stellen zijn wijsheid en kennis niets anders voor dan een weinig originele herhaling van de grote principes uit de achttiende eeuw. Alles wat deze brave man met overtuiging verkondigt is theoretisch waar, maar het feit dat net hij het zegt doet ons terecht twijfelen aan de invloed die dit rationalistische en liberaal-democratische wereldbeeld op dat moment nog bezit.

Bijna exact in de helft van het boek, op bladzijde 393 van de 756, duikt Naphta als de perfecte tegenhanger van Settembrini op:

Hij was een kleine, magere man, geschoren en zo scherp, we mogen zeggen zo bijtend lelijk dat de neven [Hans Castorp en Joachim Ziemssen] bijna verwonderd waren. Alles aan hem was scherp: de gekromde neus die zijn gezicht beheerste, de smalle samengetrokken mond, de dikgeslepen glazen van de voor de rest lichtgebouwde bril, die hij voor zijn helgrijze ogen droeg, en zelfs het stilzwijgen dat hij bewaarde en waaruit men kon afleiden dat zijn spraak scherp en doelgericht zou zijn. (Mann 1967, 393¹)

(1) Alle vertalingen uit het Duitse origineel zijn van de auteur.

Omdat we iets verder te weten komen dat deze Herr Naphta een jood is kunnen we vandaag moeilijk aan de associatie met een karikaatuur uit een antisemitisch blad als *Der Stürmer* ontkomen. Uiteraard is dit onfair tegenover Thomas Mann die men op geen enkele manier van onvriendelijkheid, laat staan vooroordelen ten opzichte van joden kon verdenken, in zijn leven noch in zijn teksten, maar we zien hier alweer een voorbeeld van zijn aan het naturalisme grenzende minutieuze literaire realisme dat we reeds in *Buddenbrooks*, zijn eerste grote roman, hadden leren kennen en waarderen. Indien het klopt dat Thomas Mann de trekken van de invloedrijke Hongaarse filosoof Georg Lukács gebruikt heeft voor zijn portret van Naphta, wordt zelfs dit detail brandend actueel.

De volgende paragraaf zou stilistisch waarschijnlijk beter in een voetnoot passen, maar in dit geval volstaat een voetnoot echt niet meer: in de *Hungarian Free Press* van 16 februari 2017 stond dat de regering Orban van Hongarije beslist heeft het standbeeld van de 'jood en marxist Lukács' uit een stadspark in Budapest te verwijderen en te vervangen door een beeld van de Heilige Stephanus. In de verdediging van dit wetsontwerp wordt onder meer gezegd dat Lukács de drijvende kracht was achter de *Frankfurter Schule*, een links-joodse groep intellectuelen 'die het cultuurpessimisme wilden verspreiden'. Ook al is het onjuist dat Lukács lid was van het in Frankfurt gelegen *Institut für Sozialforschung*, de extreemrechtse en racistische bedoeling van de initiatiefnemers is ondubbelzinnig en onheilspellend. Ik zal in dit essay trachten aan te tonen dat dergelijke anachronismen en associaties niet toevallig zijn, los van en waarschijnlijk ondanks de expliciete bedoelingen van de auteurs (in casu Thomas Mann en de huidige Hongaarse neonazi's), maar in feite de kern van de zaak raken en blijven raken.

– Standbeeld van Georg Lukács in Budapest

© Alle rechten voorbehouden

Naphta, het explosieve
mengsel van mystiek en
geweld
(vervolg)

DE JOOD IN DE EUROPESE MODERNITEIT

Leo Naphta was de zoon van een joodse rituele slachter uit een klein dorp in de buurt van de grens tussen Galicië en Wolynië, in het huidige Oekraïne en Polen. Volgens Leo, die zelf uit dit orthodoxe jodendom geëmancipeerd was, straalde zijn vader een 'stille geestelijkheid' uit, iets priesterlijks dat aan de sacrale oorsprong van zijn ambt herinnerde. Hij was ook een soort genezer en wonderdoener geweest, maar dat had op een gegeven moment de woede van christelijke jodenhaters opgewekt die hem tijdens een pogrom op een gruwelijke wijze ombrachten. Leo (Leib) vluchtte met zijn moeder en zijn vier broers en zussen uit Oost-Europa en kwam ten slotte in Vorarlberg in Oostenrijk terecht. Zijn intellectuele nieuwsgierigheid en ambities werden al vroeg opgemerkt door de lokale rabbijn die hem privés gaf, onder meer in het Hebreeuws, de klassieke talen en wiskunde. Het was geen gelukkige beslissing geweest, want de kritische instelling van zijn favoriete leerling keerde zich steeds meer tegen zijn leraar. Leo werd niet alleen religieus opstandig, maar kwam door een medeleerling ook in aanraking met de sociaaldemocratie en de revolutionaire theorieën van zijn tijd. Het werd zo erg dat hij door zijn diep ontgoochelde leraar buitengezet werd en niet langer op de joodse school mocht komen.

Uitgerekend op dat moment leerde hij in een park pater Unterpertinger kennen, een jezuïet uit het nabijgelegen pensionaat van de orde. Unterpertinger (de naam kan niet Oostenrijker klinken...) stootte bij deze armzalige joodse jongen op een 'scherpe en gekwelde geestelijkheid (...) en verder op een kennis en boosaardige elegantie van het denken' (Mann 1967, 466) die de van zijn kant even erudiete jezuïet verrasten. Toen Leo de als overtuigd protestants bekende Hegel een katholiek filosoof noemde, omdat deze ten slotte een 'staatsfilosoof' was, want 'het begrip van het politieke was toch psychologisch met dat van het katholieke verbonden' (467), begreep de pater dat hij een merkwaardig en beloftevol talent ontdekt had. Naphta had zijnerzijds een nieuwe mentor gevonden die hem toegang tot de geleerde wereld van de katholieke spiritualiteit verschafte:

Zoals zo vele intelligente joden was Naphta instinctief tegelijkertijd revolutionair en aristocraat; socialist – en tegelijk bezeten door de droom aan trotse en voorname, exclusieve en wettelijke bestaansvormen deel te nemen. (467-468)

De drie identiteiten die het leven en denken van Leo Naphta zullen kenmerken zijn nu verenigd: de verarmde en door antisemitisch racisme diep, dat wil hier zeggen existentieel, getroffen jood die bovendien vervreemd geraakt is van de orthodoxe gemeenschap; de jonge revolutionair die niet alleen *Das Kapital* gelezen had, maar meteen ook de connectie tussen de ideeën van Marx en de theorieën van Hegel ontdekt had; en de dankbare en gedreven pupil van de prestigieuze jezuïetenorde.

Joden die tijdens de negentiende eeuw opgegroeid waren in de Oost-Europese *shtetls*, zoals zijzelf in het Jiddish hun getto's noemden, konden moeiteloos hun dagelijkse ervaringen toetsen aan de bijna wekelijks herhaalde herinnering aan de

jodenhaat die in hun diaspora (nog) niet verzacht werd door de officiële emancipatie waarvan hun geloofsgenoten in West-Europa en de Verenigde Staten konden genieten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een belangrijk percentage van hen de passieve lijdzaamheid en zelfgekozen segregatie van hun ouders en grootouders verwierpen en zich aangetrokken voelden tot de universele gelijkheidsbeloftes van de verlichting en de sociaaldemocratische, anarchistische en marxistische bewegingen die op rationele en morele basis een einde zouden maken aan de discriminatie van levensbeschouwelijke en etnische minderheden. De hoger vermelde recente hetze tegen de nagedachtenis van Georg Lukács verwijst terug naar de campagnes van fascist en nationaalsocialisten tijdens het Interbellum tegen de vermeende intriges van de 'judeo-bolsjevisten' en, vroeger zelfs, de complotten die door de zogenaamde 'Wijzen van Zion' zouden gesmeed zijn om de wereld te veroveren, zoals het in de beruchte *Protocollen van de Wijzen van Zion* (1909) in detail beschreven werd.

In *De Toverberg* legt Thomas Mann bovendien de nadruk op een mogelijk verband tussen het onverdoofde rituele joodse slachten door de vader van Naphta en een heilige wet. Hij (Leib's vader) wist dat de christelijke slachters hun dieren eerst bewusteloos sloegen, maar was ervan overtuigd dat een dergelijke 'profane goedmoedigheid' het sacrale niet dezelfde eer bewees als het 'plechtige gebrek aan medelijden' van hun vrome joodse beroepsgenoten. We kunnen deze voorstelling van zaken vanuit een later ontwikkeld respect voor het dierenleed in vraag stellen, maar Thomas Mann had deze verwijzing nodig om de voor de volwassen Naphta vanzelfsprekende band tussen het revolutionair geweld, dat ook geen bloedvergieten schuwte, en zijn even intense spiritualiteit te kunnen begrijpen. Zonder al te wild te veralgemenen kunnen we dit aspect van Naphta kaderen in dat van de West-Europese jood als *insider-outsider*; de door de wet weliswaar beschermde medeburger die keer op keer moet vernemen dat hij er toch niet helemaal bij hoort en dat een opschorting van zijn burger- en mensenrechten nooit ver weg is. In het beste geval (Karl Marx, Stephan Zweig, Sigmund Freud en zovele anderen) leidde dit tot een helderder inzicht in de complexe essentie van onze liberale westerse democratie. In het geval van Naphta versterkte dit verantwoorde wantrouwen zijn empathie voor alle stromingen die op de een of andere manier radicaal de burgerlijke status quo en de zelfzekerheid van types als Settembrini in vraag stelden en vaak hartstochtelijk verwierpen.

VAN DE BELLUM IUSTUM VAN AUGUSTINUS TOT DE MILITIA CHRISTI VAN LOYOLA

'Neel' ging Naphta verder, 'Niet bevrijding en ontplooiing van het ik zijn het geheim en het gebod van de tijd. Wat hij nodig heeft, waar hij naar verlangt, wat hij zich bezorgen zal, dat is – de terreur.' (Mann 1967, 422)

– Georg Lukács

© Alle rechten voorbehouden

Naphta, het explosieve
mengsel van mystiek en
geweld
(vervolg)

Leo Naphta is niet alleen jood, maar daarbovenop jezuïet, dat wil zeggen dat hij vanaf het begin van zijn leven in de jezuïetenorde geconfronteerd werd met de spiritualiteit van Ignatius van Loyola. Eerst via diens indringende *Geestelijke Oefeningen*, een intense retraite van een hele maand waarin door middel van stilzwijgen, vasten, boetedoeningen, instructies in de spiritualiteit, zelfkastijdingen en vooral dagelijkse meditatie getracht wordt de jonge novice op een fundamentele keuze voor ‘de standaard van Christus’ voor te bereiden. Deze oefeningen worden aan het einde van de ongeveer dertien jaar lange jezuïetenopleiding nog eens helemaal overgedaan en daarna in verkorte vorm jaarlijks het hele leven lang herhaald. Zowel de terminologie als de nadruk op de gehoorzaamheid, de loyaliteit en de praktijk van de korpsgeest die – mag ik het zeggen? – verrassend erg op het ‘democratisch centralisme’ van Lenin lijkt, verwijzen naar het overtuigend militaire temperament van de Baskische ex-officier Loyola, voor wie de jezuïeten geen middeleeuwse contemplatieve gemeenschap of vrijwillig arme bedelorde, maar een gedreven en slagvaardige militie voor God, Kerk en Paus zouden vormen.

Tijdens de vierde dag van de tweede week van de *Geestelijke Oefeningen* wordt de leerling geconfronteerd met een beschouwing over ‘de twee standaarden’, die van Christus de Heer, ‘de Opperbevelhebber van al het goede’ en die van Lucifer, het hoofd van de vijanden van het goede. Lucifer, hier ook Satan genoemd, zendt zijn agenten uit over de hele wereld ‘zodat geen provincie, geen plek, geen levensstaat en geen individu’ vergeten wordt. Hij verleidt de mensen met begeerte naar rijkdom, naar de ijdele eerbetuigingen van deze wereld en naar overdreven trots. Christus richt zich ook tot alle mensen, maar in tegenstelling tot Satan maant hij hen aan tot armoede, tot het aanvaarden van beledigingen en verachting, en tot nederigheid. De strijd doet denken aan de zogenaamd ‘rechtvaardige’ oorlog die Augustinus in *De stad Gods* beschreef. Loyola heeft het hier wel uitdrukkelijk over een geestelijke strijd, maar we weten dat de doctrine van Augustinus bepalend geweest is voor de legitimering van het fysiek geweld tijdens de kruistochten, net zoals de islamitische *Jihad* haast onmerkbaar kan overslaan van een geestelijke en morele inspanning op een vorm van heilige (en dus totale) oorlog tegen het Kwaad en de kwaden, met name afvalligen, ketters en ongelovigen. Wanneer Naphta dan de terreur verdedigt bedoelt hij duidelijk een andere invulling van deze heilige strijd dan de louter morele of geestelijke inspanning. We zouden eerder kunnen zeggen dat de spiritualiteit van Augustinus en Loyola hier gebruikt worden om de toevlucht tot geweld te legitimeren.

Betekent dit dat er een direct verband bestaat tussen joden, jezuïeten en geweld? Natuurlijk niet, maar er zijn in de geschiedenis voldoende voorbeelden bekend van jezuïeten die er niet voor terugdeinsden terreurdaden zoals de moord op (protestantse) ‘tirannen’ als Willem de Zwijger goed te keuren en, anderzijds, van orthodoxe rabbijnen die hun godsdienst misbruikt hebben om bijvoorbeeld de moordaanslag op Yitzhak Rabin als een gelegitimeerde verzetsdaad te zegenen. En men kan het een bijzonder goed voorbereid en erudiet romanschrijver als Thomas Mann uiteraard niet kwalijk nemen dat hij deze elementen in een figuur als die van Naphta

combineert. Maar vóór we tot een afsluitend oordeel over deze merkwaardige en fascinerende figuur kunnen komen, moeten we zijn portret in de roman nog aanvullen met dat van de militante anarcho-communist en revolutionair uit de periode tussen 1880 en 1917, de erfgenaam van Gracchus Babeuf, Pierre-Joseph Proudhon, Michail Bakoenin en Georges Sorel (*Réflexions sur la violence*, 1908).

HUN MORAALEN EN DE ONZE (LEON TROTSKI)

De niet openlijk uitgesproken, maar heimelijk algemeen verspreide wens naar oorlog is daarvan een uitdrukking. Hij zal er komen, deze oorlog, en dat is goed, hoewel hij andere gevolgen zal hebben dat zijn organisatoren ervan verwachten. Naphta verachtte de burgerlijke staatsveiligheid. (Mann 1967, 730)

Zo begroette Naphta de ondergang van de *Titanic* als een teken aan de wand dat de ondergang van de bestaande liberaal-burgerlijke orde (*Untergang des Abendlandes*) voorspelde. Hij verwierp ook de algemeen aanvaarde roep naar ‘gerechtigheid’, want wat de heersende machten daarmee bedoelden was het voortbestaan van de privileges, voor zichzelf, terwijl de revolutie tegen dit *Jedem das Seine* opkwam voor een gerechtigheid die allen hetzelfde wilde schenken. Ik denk niet dat de nationaalsocialistische bouwheren van het concentratiekamp Buchenwald *De Toverberg* of überhaupt iets van Thomas Mann gelezen hadden, maar het is toch merkwaardig dat uitgerekend deze spreuk in de ijzeren poort van het beruchte strafdok werd.

Net zoals hij ondanks zijn afkomst geen orthodox, rechtgelovig jood was, integendeel, en ook geen doorsnee pater-jezuïet, kon Naphta nauwelijks in één van de revolutionaire categorieën ondergebracht worden. Zijn ideeën over een socialistische wereldrevolutie leunen wellicht nog het meeste aan bij die van de gewelddadige anarchisten die niet geloofden dat de parlementaire weg van de sociaaldemocraten en zelfs de communisten de verhoopde totale omwenteling tot gevolg zou hebben. Door de terreur, toen ‘*action directe*’ genoemd, zoals onder meer de dodelijke aanslag op kroonprins Franz Ferdinand door de student Gavrilo Princip (Sarajevo, 28 juni 1914), zou het vermolmd oude regime in elkaar storten en plaats maken voor een nieuwe rechtvaardige orde die veel dichterbij de apocalyptische visies van de profeet Jesaja en de middeleeuwse christelijke utopieën aanleunt dan bijvoorbeeld bij de ‘klasseloze vrije associatie’ uit het *Manifest* van Marx en Engels.

De beslissing van Naphta om, tijdens het onvermijdelijk geworden duel met Settembrini, liever zelfmoord te plegen dan zijn gewaardeerde opponent en gesprekspartner te doden, past hier bij het portret van een extreem ideoloog van het revolutio-

– Thomas Mann

© Alle rechten voorbehouden

Naphta, het explosieve
mengsel van mystiek en
geweld
(vervolg)

nair geweld die, wat zijn persoonlijk gedrag betreft, waarschijnlijk met moeite een vlieg kwaad zou doen. In het licht van wat er aan het einde van de roman gebeurt, verbleekt deze consequente individuele daad echter totaal tegenover het lot van de ongeveer twintig miljoen slachtoffers van de Grote Oorlog. Omdat de ontwikkeling van de roman, of liever de ontwikkeling van de ideologieën en vooroordelen, waaronder het antisemitisme, ons *in* de roman ondubbelzinnig voorbereiden op het uitbreken van de eerste Wereldoorlog ('De Donderslag'), hebben we ons bij vroegere lezingen wellicht te weinig geïnteresseerd voor andere relevante maar verontrustende elementen in *De Toverberg*. Zo is daar bijvoorbeeld het toenemende succes van demagogie, zoals dat belichaamd wordt door Mynheer Peeperkorn (*Schnapps*) de niets zeggende maar iedereen en alles meeslepende metgezel van de sensuele mevrouw Chauchat ('hete poes'). De stap van de fictieve Peeperkorn naar welbespraakte historisch reële demagogen als Mussolini, Hitler en Léon Degrelle is heel klein. Dat geldt in feite ook voor de groeiende tolerantie voor ideologisch geweld van verscheidene kanten, ook na de catastrofe van de Tweede Wereldoorlog. Denk maar aan de vele genocides en massamoordpartijen die we sinds het einde van de Tweede Oorlog beleefd hebben en nog beleven. Een aandachtige herlezing en analyse van de figuur van Naphta en diens amalgaam van extreme ideeën en stellingen kan ons wellicht helpen beter te begrijpen waarom de invloed van de Verlichting, dat wil zeggen van onze edelste menselijke en morele waarden, zo snel tot holle retoriek verworpen is en als het ware verdwenen is.

In het duel is het Naphta die ten onder gaat aan zijn eigen contradicties. In de geschiedenis van de laatste honderd jaar is het eerder Settembrini die, ondanks al zijn goede bedoelingen, het onderspit heeft moeten delven. ■

BIBLIOGRAFIE

- Thomas Mann, *Der Zauberberg*, Frankfurt am Main: Fischer Bücherei, 1967.